

3. Кривошея В.В. Еліти нації і еліти суспільства (або деякі питання української генеалогії) // Розбудова держави. – 1998. – № 1/2.
4. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.): У 2 ч. – К., 1998.
5. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006.
6. Томазов В.В. 3 генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць: У 2 ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 1995. – Ч. 2.
7. Юркин И.Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии. – М., 2001.
8. Якунин В.К., Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ // Грани. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ. – 2000. – №2(10). – Березень-квітень.

Summary

The article demonstrates the possibilities of prosopographic method (method of researching collective biographies by considering every person that corresponds to the researcher's field of scientific interest as an individual personality) in researching Cossack Starshyna.

Н. І. Швайба

ВІД ЗАПОРОЖЦЯ ДО ЧОРНОМОРЦЯ: ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Н.Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Відомий український історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко визначала кубанських козаків останніми спадкоємцями старого Запорозжя, що зберігли його перекази, пісні, звичаї, незважаючи на всі заходи російського уряду зрусифікувати їх [1, с.276].

У своїх козакознавчих працях вчена переважно зосереджувалась на соціально-економічній історії запорозького козацтва часів Нової Січі та політиці уряду Російської імперії по відношенню до Запорозьких Вольностей. В її науковій спадщині знаходимо відомості по окремих постатях запорозької старшини, яка згодом ставала старшиною чорноморською. Навіть уривчасті свідчення, здобуті істориком, дозволяють ширше уявити попереднє життя чорноморської старшини, допомагають краще усвідомити трансформаційні процеси, що відбувались у краю в останній чверті XVIII століття, та передумови, що визначали той чи інший вибір колишньої запорозької старшини. Особливо це стосується тих, хто не полишив земель колишніх Вольностей і ладен був шукати шляхи збереження козацької традиції, водночас виборювати “місце під сонцем” за нових політичних та адміністративних реалій.

Особливу увагу привертає робота Н.Д. Полонської-Василенко “Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запорозжя” [2]. Опрацювання реєстрів майна описаних 1775 року зимівників запорозької старшини, намагання якомога більше використати їх інформативні можливості дозволило вченій визначити, що за люди підпали під конфіскацію. Н.Д. Полонська-Василенко намагалась відшукати біографічні відомості про кожну з 23-х постатей, розкрити, що саме об'єднувало цих запорожців, за що всі вони були притягнуті російським урядом до відповідальності. Аналіз опублікованих та архівних документів (в основному документи російської місцевої адміністрації), власні студії, вивчення історіографії призвели до одностайного висновку – майже всі ці особи були заповзяними учасниками “останньої” боротьби Запорозжя за його вольності (в першу чергу за землі, які поступово захоплював російський уряд). Саме в цьому контексті і представляє окремих запорожців Н.Д. Полонська-Василенко, шукає факти їх діяльності як оборонців Запорозжя, намагається з'ясувати їх долю після зруйнування Січі.

Крім генеральної старшини – П. Калнишевського, І. Глоби та П. Головатого – перед нами цілий ряд запорожців, які впроваджували в життя політику і рішення Коша, її прихильники і безпосередні виконавці. Серед них і ті, що після ліквідації Запорозької Січі 1775 року не останню роль відіграли у формуванні Війська вірних козаків.

Зокрема в опублікованих та опрацьованих вченою документах згадується Захар (Харко) Чепіга – полковник, що свого часу боровив запорозькі землі на кордонах Орільської паланки: нападав із своєю командою на нові слободи, рубав ліси, косив луки, завдавав великих збитків жителям Єкатерининської провінції Новоросійської губернії, згодом відомий організатор і кошовий Чорноморського козацького війська.

Н.Д. Полонська-Василенко віднесла З. Чепігу до старшинського “заможного активу”, що у боротьбі відстоював землі своєї “кляси”. Щодо подальшої долі цього “активу”, вчена відмічала, що

покарано було лише верхівку – заслано кошового отамана, військового суддю та писаря, помер під вартою Панас Фридрих. Інші оборонці вольностей через деякий час отримали офіцерські звання російської армії та закріпили за собою значні земельні ділянки [3, с.90]. До такої когорти був віднесений і З. Чепіга. Але тут, здається, вчена не помітила, що серед всього описаного майна, Чепізі належало лише 55 голів рогатої худоби та 600 голів баранів та овець [2, с.381]. Ні його зимівник, ні будь-яке інше рухоме чи нерухоме майно не згадується. Отже, покарання через конфіскацію майна для З. Чепіги не було таким болісним, порівняно з іншими запорожцями. До того ж худобу (що як виявилось належала З. Чепізі) конфіскували зовсім у іншої людини, козака Герасима Головченка. Останнє ставить під сумнів занесення урядом З. Чепіги до списку старшини, що брала участь у “злочинах” останнього кошового.

Водночас, праця Н.Д. Полонської-Василенко допомагає зрозуміти історичний, по суті, вибір тієї старшини, що до 1775 року знаходилася у колі ревних оборонців запорозьких прав, а після ліквідації Січі не вирушила за Дунай. До числа старшини, яка залишилась і намагалась адаптуватись до нових політичних та адміністративних реалій, відносився і Іван Гараджа.

Іван Гараджа – полковник Орільської та Барвінкостінківської паланок. Саме він очолював козацьку команду, що вела заповзятую боротьбу із східними сусідами запорожців – Ізюмською провінцією та новими поселенцями по р. Донцю, Торцю, Барвінковій Стінці, Камишовасі. Методи були ті ж самі, що й у Панааса Фридриха – це згін слобід, забирання худоби, заборона сіяти жито і обробляти землю. Навіть після зруйнування Січі Гараджа разом із отаманом Полярухом чинили “роз’їзди” вже при новій владі. За напад навесні 1775 року на мешканців слободи Олексіївської Єкатерининської провінції, згін їх худоби та вбивство при цьому двох однодворців притягнув 1776 року до військового суду при Олексіївській фортеці. Вчена не мала точних відомостей про результат цього притягання (І. Гараджа, до речі, був виправданий і відпущений [2, с.213]), але наголошувала, що згодом цей старшина отримав і офіцерський ранг, і значну земельну ділянку – вже від російського уряду [3, с.91]. З праці В.О. Голобуцького дізнаємось, що на 1790 рік І. Гараджа вже був полковником Чорноморського козачого війська. [4, с.324].

Робота вченої показує, що І. Гараджа на момент ліквідації Січі – один із середніх, але міцних господарів, яким реально було що втратити у поземельній боротьбі Коша і яким було за що боротись після його скасування. Перед нами господар, який вдало суміщав свою адміністративну діяльність з веденням власного господарства у Вольностях. З праці можемо реконструювати фактичну картину його господарства: побут зимівника, зовнішній вигляд та внутрішнє устаткування, напрями господарювання [2].

В описаному зимівнику І. Гараджі було два “курень із сіньми”, в середині яких було виявлено 11 образів, 1 бавовняний килим, 1 турецьку стару ковдру, 3 подушки. На подвір’ї – амбар і ще один будувався, 4 загороди для худоби, стайня, кухня з котлами, горщиками тощо. Серед реманенту 3 плуги з лемешом, 6 возів, 3 сокири, 2 коси... Незабгато як на виявлену кількість худоби: 39 коней, 46 волів, 4 бика, 68 корів, 50 телят, 2700 овець та кіз. Серед посіянного хліба два загони жита, по одному – пшениці, вівса, ячменю, гречки, два загони кавунів і динь та один з овочами. Помітно, що І. Гараджа в своєму господарстві орієнтувався і на тваринництво, і на розвиток хліборобства, розводив овочі та бахчу. Водночас, полковник володів шинком у Барвінковій Стінці, гадаємо, добре усвідомлюючи значення цього джерела прибутку. Шинок знаходився в хаті “з двома покаями” та з сіньми, був обнесений огорожею. Навкруги – прибудовані загони для худоби і сарай. На подвір’ї – дерев’яний амбар, солодовня із сіньми, погреб (“леднік”), млин на два колеса [2, с.351-353]. На момент опису майна торгували у шинку вином, і вочевидь ще медом і табаком. Порівняно з господарствами генеральної старшини досить скромно і виглядає скоріш як таке, що тільки-но засновано для подальшого розвитку, але одразу спрямовано на багатогалузевість.

У праці Н.Д. Полонської-Василенко маємо опубліковану відомість описаного 1775 року майна тодішнього Васюрінського курінного отамана Давида Білого. Його зимівник на Інгулі значився як “вновь заведенный” у 150 верст від Січі. Мав загороду і складався з 4-х землянок, амбару, описано тоді було 58 голів рогатої худоби (волів, биків, корів та телят), 19 коней. Ще один зимівник Давида Білого знаходився тоді у верхів’ї Базавлука: в ньому була хата з сіньми, два амбари та два хліва, кілька копиць немолоченого хліба, незначна кількість худоби та отара овець у 750 голів [2, с.373,375].

Через п’ятнадцять років після ліквідації Січі за часів російсько-турецької війни виринає прізвище полковника Чорноморського війська Давида Білого, який всіляко намагався стримати незадоволення козаків у своїй команді та запобігти втечам за Дунай через довготривале затримання платні [4, с.337-338]. Отже, військовий командир чорноморських козаків, якому був довірений цілий полк, колись рахувався серед неблагонадійної старшини.

Вивчення спадщини Н.Д. Полонської-Василенко та одночасне обстеження фондів Дніпропетровського історичного музею висвітлили кілька моментів з життя ще одного чорноморця – Федора Васильовича Сербіна [5, с.278-283]. Ф. Сербін одразу після зруйнування Січі у червні

1775 року з командою озброєних козаків намагався кудись переправити частину свого майна, але в дорозі його віз був зупинений та описаний російською командою. Судячи з того, що було виявлено у возі (жіноча одежа, хустки, тканина, посуд та ін.) припускаємо, що Ф. Сербін намагався вивезти майно, що належало якійсь жінці, або ті речі для жінок, які з легкістю можна було продати. Через значний час Федір Сербін постає серед активних вербовщиків до Чорноморського козацького війська. У рукописній спадщині Н.Д. Полонської-Василенко зберігається копія документів з архівного зібрання Таврійської губернської канцелярії, які вчена ретельно опрацьовувала в зв'язку з вивченням історії колонізації південного краю. Із зробленої нею копії документа дізнаємось про жалоби хуторян 1790 р. на осавулу Чорноморського війська Ф. Сербіна. Зокрема постає яскрава картина того, що осавул разом із десятком людей прихав на хутір Маменка, вимагав їжі і фуражу, побив хазяїна, коли той відмовився це надати, заїхав пізніше і забрав одну кобилу [6, арк.86]. Від подібних дій страждали не лише казенні селяни, а й їх наглядачі. З іншого скопійованого документу постає ще один яскравий епізод тодішнього південноукраїнського життя. Ф. Сербін 3 жовтня 1790 року напав у Казачіх Лагєрях на дїм Білявського, наглядача за казенними селянами. При цьому він *“ругал жену мою всякими словами, искал меня якобы схоронившегося также с всякими ругательствами, хвлясь связать меня и высечь плетью, без всякой моей ему виновности, возбудив много поселян к записи в черноморцы. Тех же, которые не хотели записываться, атаман слободы Забариной, Савва Евдокимов, принуждал записываться силой, брал и заставлял “брить под чуприну” насильно, какого бы звания не был поселенец... Угрожал высылкою из селенья... говоря, что сия земля отведена для жительства одним только казакам черноморским...”* [6, арк.87]. Цього ж місяця все населення Казачих Лагєрей скаржилося на чорноморців правителю Таврійської області С. Жегуліну, що ті, як тільки прибули у цю місцевість, не давали спокійного життя поселенцям: не дозволяли рубати деревину, витоптували сінокоси, займали луга, не допускали молоти зерно на казенних млинах [6, арк.87]. Тобто поводили себе як повновладні хазяї цієї місцевості, яку влада тільки збиралась відвести під поселення Чорноморського війська. Характерно, що таку ж саму методику застосовувала запорозька старшина у боротьбі за кордони Вольностей у 1770-ті роки. У 1790-му таку ж категоричну поведінку, як бачимо, не в останню чергу провокувала чорноморська старшина. Втім, необхідно пам'ятати і про багатомісячну затримку урядом платні чорноморцям, зубожіння частини з них, що також могло спричиняти різні сутички з цивільним населенням.

Подібні приклади лише посилюють інтерес до вивчення життя колишньої запорозької верхівки у роки 1775-й – 1790-ті, після скасування Запорозької Січі і до формування Чорноморського війська вірних козаків. Яким було для запорозької старшини це десятиліття, чим воно було наповнено, яким чином проходила адаптація старшини в умовах політичної поразки Коша, що собою являла старшинська лояльність до російської влади, наскільки вдавалось колишній запорозькій старшині захищати чи реалізовувати свої власні інтереси вже у статусі старшини чорноморської? Скільки, зрештою, з колишньої запорозької старшини реально переселилось на Кубань? Ці питання залишаються актуальними і чекають на їх ґрунтовне висвітлення. Відповіді ж зберігаються не лише в архівах, а й в опублікованій та рукописній спадщині дослідників козацької минувшини.

Джерела та література

1. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х тт. – К., 1995. – 3-є вид. – Т. 2.
2. Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. 1. – Мюнхен, 1965.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2.
4. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К., 1956.
5. Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко “Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запоріжжя” // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 2003. – Вип. 7.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 17. Виписки з архівних документів про переселення татар, циган, ногайців та інших народів до Таврійської області.

Summary

The article covers the investigation of Cossack starshyna (higher officers) in the works by prominent Ukrainian scientist N.D. Polonska-Vasylenko. It is shown that even now many questions formed by her still lack proper historical research.